

२ - छापामा जनजाति

प्रिन्ट मिडियामा जनजाति सहभागिता

शेखर पराजुली र भास्कर गौतम

पुरानै मान्नु पर्छ १०० वर्षको पुगिसकेको नेपाली छापामाध्यमको इतिहासलाई तर सामाजिक विविधता र बहुलवादी समाजको छापामा हुने गरेको समावेसीको दृष्टिकोणबाट भन्ने हो भने ९० वर्षसम्म लंगडो थियो पत्रकारिता। पत्रकारिताको इतिहासमा गोरखापत्रको ९ दशक निरन्तरताको हिसाबले सम्झन योग्य रहेपनि सरकारी एकाधिकार भित्र जकडिएको थियो छापाको अस्तित्व। २०४७ सालको संवैधानिक परिवर्तनसँगै सामाजिक विविधताको प्रतिनिधित्व पनि स्वतन्त्र र प्रजातान्त्रिक प्रकृयाबाट समानुपातिक रूपमा हुनु पर्ने अवधारणाले छापामा स्थान पाएको हो। यही, सबै जाति र धर्मको सन्तुलित प्रतिनिधित्व हुनुपर्दछ भनेर देखापरेको वहसले २०४६ पछिका वर्षहरुमा कत्तिको फड्को माच्यो? प्रकाशन संस्थाहरुले यी आवाजहरुलाई कसरी लिएका छन्? यी संस्थाहरुको नियुक्ति प्रकृयामा यो वहसको प्रभावले अहिलेसम्म प्राथमिकता हासिल गर्न सकेको छ वा छैन? यिनै जिज्ञासाहरुको जवाफ खोजन सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रको २०५७ सालमा एक सर्वेक्षण गच्यो।

विशेष गरेर जनजाति र दलितको संख्यागत् लगत लिनु सर्वेक्षणको उद्देश्य थियो। तर यो लेखमा भने जनजातिको आकडाको सेरोफेरोमा चर्चा गरिने छ। काठमाडौं लगायत स-साना प्रयासबाट पत्रकारिताको अभ्यास भइरहेको पश्चिममा महेन्द्रनगर, धनगढी देखि पूर्वमा विर्तामोड, भद्रपुरसम्मका प्रमुख २३ शहरहरुलाई अनुसन्धानले समेट्यो। श्रोत, साधन र समयको सीमितताले गर्दा यस सर्वेक्षणले अधिराज्यका सबै प्रकाशनलाई समेट्न सकेको छैन। अर्को तर्फ प्रकाशनहरुले आ□नो गोपनीयता भंग हुने कारण दर्शाई जानकारी दिन राजी नभएका अवस्थाहरु पनि यथेष्ट छन्। त्यसैले तलको नतिजा विश्लेषणको सीमितता स्वीकार्य छ।

नतिजाको विश्लेषणलाई सरल पार्न सिनो प्रकाशनलाई सम्पादक समूह, स्तम्भकार समूह र प्रकाशन समूह गरी ३ भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्दछ।

सम्पादक समूह

सम्पादक समूह भनेर यहाँ सम्वाददाता, सम्पादक मण्डल र लेआउट तर्फका मानिसहरुको समूहलाई लिएको हो। उपत्यका बाहिर सर्वेक्षण गरिएको ७३ प्रकाशनमा ९५६ जना व्यक्ति यस समूह भित्र पर्दछन्। ती मध्ये जनजाति सहभागिताको आँकडा

३ - छापामा जनजाति

मात्र १६४ (१७.१५%) जनाको छा यसले जनजाति भित्र नेवार जातिको सहभागिता बढी देखाउँछ। अर्थात यी मध्ये ५७ (५.९६%) जना नेवार जातिका छन्। तर अन्य जाजातिको सम्पादक समूहमा उचित प्रतिनिधित्व हुनसकेको छैन। अनि ५१ (५.३३%) जना महिलाको उपस्थितिमा जनजाति महिलाहरु औलामा गन्न सकिने अवस्था छन्।

उपत्यका भित्र ४१ वटा पत्रिकाको सर्वेक्षण गरिएको थियो। यहाँ सम्पादक समूह भित्र जम्मा ६९३ जना व्यक्तिको सहभागिता रहेको देखिन्छ। ती मध्ये १४९ जना (२१.५%) जनजाति छन् र ती मध्ये पनि ९३ जना (१३.४%) नेवार छन्। बाँकी (८.०८%) मा राई, लिम्बू र तामाङको संख्या धैरै छा।

महिलाको सन्दर्भमा ३१ जनाको सम्लग्नता देखिन्छ, सम्पादक समूहमा ३१ जना मध्ये ८ जना (२५.८%) जनजाति छन् भने ती मध्ये ५ जना (१६.१%) नेवार छन्।

जनजाति कै पहलकदमीमा शुरु भएका प्रकाशन बाहेक अन्य पत्रिकामा जनजाति सम्पादक बाहिर कैठै भेटिएन। काठमाडौं भित्र भने अपराह्न दैनिकमा टीकाराम राई सम्पादक हुनुहुन्छ।

स्तम्भकार समूह

प्रकाशनसँग	नियमित	स्तम्भकारको	रूपमा	आबद्ध
व्यक्तिहरुलाई स्तम्भकार समूहमा राखियो। उपत्यका बाहिर सर्वेक्षण गरिएको ७३ वटा पत्रिकामा २९८ जना स्तम्भकारको संलग्नता देखिन्छ। यो संख्या भित्र २५ जना (८.३८%) जनजातिले प्रतिनिधित्व गरेका छन्। ती मध्ये १३ जना (४.३६%) नेवार जातिका रहेका छन्। गैर-नेवारको प्रतिनिधित्व भनेको मात्र १२ (४.०२%) जनाको हो।				

उपत्यका भित्र ४१ वटा प्रकाशनमा २४८ जना स्तम्भकारको संलग्नता रहेको देखिन्छ। ती मध्ये ६४ (२५.८०%) जना जनजाति छन्, तर ४४ (१७.४५%) जना नेवार छन्। गैर नेवार जनजातिको संख्या २० (८.०६%) मात्रै छा।

त्यस्तै महिला स्तम्भकारको संख्या १५ (६.०५%) छा। ती मध्ये जनजातिको तर्फका ७ जना छन्। ती ७ जना भित्र पनि ६ जना नेवार जातिका छन्।

प्रकाशकीय समूह

प्रकाशकीय समूह भनेर वितरण प्रमुख, बजार प्रमुख, निर्देशक, प्रबन्ध निर्देशक र अध्यक्ष गरी जम्मा ५ पदमा कार्यरत व्यक्तिहरुलाई समेटिएको छा। व्यवस्थापनका अन्य क्षेत्र र शाखामा संलग्न व्यक्तिहरुलाई यसले समेटेको छैन।

उपत्यका बाहिरका अधिकांश प्रकाशन गृहहरु व्यक्तिगत प्रयासमा सञ्चालित छन्। प्रकाशकहरु संस्थागत अवधारणा र अप्टेरा देखि चिन्तित अनि ग्रसित पनि छन्। यही कारण संस्थागत स्वरूप अगाल्न असक्षम यी प्रकाशन गृहहरुमा प्रकाशक स्वयंले सम्पूर्ण जिम्मेवारी वहन गर्दै वितरक, व्यवस्थापक र निर्देशकका रूपमा कार्यरत रहेको पाइन्छ। यो समूहको प्राप्त नतिजाले के देखाउँछ भने ७३ वटा

४ - छापामा जनजाति

प्रकाशन गृहका प्रकाशकीय समूहमा जम्मा २५ जना जनजातिको प्रतिनिधित्व छ। जुन आँकडाले स्पष्टसँगै देखाएको के हो भने प्रत्येक ३ वटा प्रकाशन समूहमा जम्मा १ जनजातिको उपस्थिति।

उपत्यका भित्र पनि धेरै जसो प्रकाशन गृहहरु व्यक्तिगत प्रयासमा सञ्चालित छन्। अधिकांश पत्रिकामा स्वयं प्रकाशकले नै वितरक, बजार प्रमुख, व्यवस्थापक र निर्देशकको काम भ्याएका देखिन्छ। संस्थागत स्वरूप धारण गरिनसकेको यी अधिकांश प्रकाशन गृहमा अद्यक्षत्मक प्रणाली नै छैन। सर्वेक्षण गरिएको जम्मा ४१ वटा प्रकाशन गृहमा २१ जना जनजाति मात्र प्रकाशकीय समूहमा आवद्ध रहेको पाइयो। ती मध्ये १४ जना नेवर जातिका नै छन्। बाँकी ७ जना मात्र गैरनेवार जनजाति भएका साथै जनजातिप्रधान पत्रिकामा आवद्ध रहेका छन्। यस समूहमा ४ जना महिलाको सहभागिता देखिन्छ। तर जनजाति महिलाको संख्या शुन्य छ।

यी बाहेक पत्रकारितासँग सम्बन्धित केही संघ संस्था र पत्रकार प्रशिक्षण गर्ने केही इन्स्टिच्यूटमा पनि जनजातिहरुको सहभागिता खोज्ने काम यो सर्वेक्षणम गरियो। यी संस्थाहरुलाई छान्ने क्रममा पत्रकारहरुले आफै गठन गरेको नेपाल पत्रकार महासंघ र श्री ५ को सरकारद्वारा गठित प्रेस काउन्सिललाई रोजियो। त्यसरी नै नेपाल वातावरण पत्रकार समूह र सञ्चारिका समूहलाई गैर सरकारी संस्थाका तरफबाट हामीले रोज्यौ। अनि पत्रकारितामा प्रशिक्षण दिने संस्थाहरु मध्ये नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट, त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको रत्न राज्य क्याम्पस र मिडिया प्लाइन्टलाई हामीले छान्यौ। तर यी सबै संस्थाहरुमा पनि जनजातिको सहभागिता नगर्न्य प्राय देखिन्छ। विशेष गरेर संस्था हाक्ने श्रोत व्यक्तिका रूपमा जनजातिको संख्या न्यून छ।

प्रकाशन गृहहरु र यी गृहहरुसँग प्रत्यक्ष वा प्ररोक्ष सरोकार राख्ने संस्थाहरको तथ्याङ्कबाट के स्पष्ट हुन्छ, भने नेपाली पत्रकारितामा जनजाति सहभागिता संख्याले जनजाति जनसंख्याको प्रतिनिधित्व गर्दैन। अर्थात जनजातिको एजेण्डा बोकेर हिडेका बाहेकका १०४ वटा प्रकाशक गृहहरुमा ३३८ जनजातिको संलग्नता छ। यो संख्या २२५७ जनाको सहभागितामा मात्र १४.९% हो। तर १४.९% मा पनि नेवर जातिको १९२ (८.५%) संलग्नता ठूलो छ। अर्थात नेवार जातिलाई अलग्याउँदा ६० वटा जनजातिको वास्तविक सहभागिता मात्र १४६ (६.४%) हो। अनि माथि चर्चा गरिएका प्रकाशन गृह बाहेकका संस्थाहरुमा जनजातिको सहभागिता नगर्न्य प्राय छ।

निष्कर्ष

समग्रमा के भन्न सकिन्छ, भने जनजातिहरु प्रकाशन गृह कर्मचारी नियुक्ति प्रकृयाको प्राथमिकतामा पर्दैनन्। अनि मिडियामा भएका प्रभुत्वशाली वर्गले जनजातिको यो न्यून उपस्थितिलाई समस्याको रूपमा लिएका पनि छैनन्। नेपाल पत्रकार महासंघका सभापति सुरेश आचार्यको विचारमा, पेशागत पत्रकारितामा

५ - छापामा जनजाति

जाति, धर्म, वर्ग आदि कुराहरु गौण हुन्छन्। त्यसैले यस क्षेत्रलाई जातीय, साम्प्रदायिक दृष्टिकोणले हेरिनु उचित हुँदैना” सबै जातिको सहभागिता हुनु राम्रै कुरा भएको स्वीकार्दै उहाँ अगाडि थप्नु हुन्छ, तर कुनै सम्प्रदायको विकास गर्न त्यही समुदाय कै मानिस नै चाहिन्छ, भन्ने जरुरी छैना” त्यस्तै संचारिका समूह कि अध्यक्ष वन्दना राणा पनि यो जात त्यो जात भन्दापनि को कति सक्षम छ भन्ने कुरालाई प्राथमिकता दिएको बताउँनु हुन्छ। विशेष गरेर भाषा, शिक्षा, पहुँचको कमि र व्यवसायीक अनभिज्ञताले गर्दा यस क्षेत्रमा जनजातिहरुको उचित प्रतिनिधित्व हुन नसकेको कुरालाई निचोडको रूपमा भन्न सकिन्छ। अनि उचित प्रतिनिधित्व हुनु नै पर्ने अडिक विचार र ठोस दृष्टिकोण सहित भन्ने कोही देखापरेका छैनन्। तर सबै जातिको सहभागिता हुनु राम्रो पक्ष हो भन्ने प्रकारको निष्कर्षमा सबै पुग्न चाहन्छन्। पत्रकार महासंघ, प्रेस काउन्सिल, नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट साथै मिडिया प्लाइट, नेफेज आदि जस्ता संस्थाहरु समानुपाति उपस्थिति विरोधी नभएको आफूलाई दावी गरे पनि तिनीहरुसँग ठोस कार्यक्रम र दृष्टिकोण साथै भावि योजना भन्ने छैन। अर्थात पत्रकारिताको क्षेत्रबाट जातीय उत्थानको लागि भूमिका खेल सक्ने यी संस्थाहरु मौन देखिन्छन्।

प्राप्त जनजातिको आकडा र वर्तमान पत्रकारिताको अभ्यासबीच उल्लेख गर्नु पर्ने अर्को विशेष कुराहरु हो वैकल्पिक प्रकाशन। अर्थात मूल प्रवाह बाहिरका जनजाति आफैले संचालन गरेका पत्रिकाहरु। यी प्रकाशनहरूले सानो घेराभित्र सीमित भएपनि पत्रकारिताको जनशक्ति र सीप विकासका लागि प्रभावकारी रहेका छन्। तर यस्तो प्रकाशनलाई स्थायित्व र नियमितताको समस्या रहेको गुनासो पोख्दै चन्द्रसिंह राई भन्नु हुन्छ, प्रेस काउन्सिलको सहुलियतको नीतिमा मूल प्रवाह र वैकल्पिक प्रकाशनलाई सँगै राखिएको छ। वैकल्पिक प्रकाशनका लागि छूटै सहुलियत नीति बनाइ प्रोत्साहन गर्ने व्यवस्था भएमा यस्ता प्रकाशनमा स्थायित्व आउने थियो र जनजाति पत्रकारको संख्या बढेर जाने थियो।”

गौण सवाल बनेर रहेको जनजातिको मुद्दाले आगामी केही वर्षसम्म अझ प्राथमिकता नपाउने निश्चित प्राय छ। कारण लेख, रचना र जनजाति आन्दोलनको प्रयासका लहरहरुको चहल पहल भित्र वास्तवमा निराशजनक छ, प्राप्त आकडा अझै पत्रकारितामा संलग्न विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाहरुको विचारले पनि आन्दोलनको दिशा निर्देशित गर्दैन। हुन सक्छ डा. चैतन्य सुव्वाले भन्ने जस्तै, “नेपालको मिडिया प्रभुत्वशाली समुदायको हातमा रहेको छ। उनीहरुले नेपाली समाज वहुलवादी समाज भएको र यसमा विभिन्नता रहेको कुरा नस्वीकारेसम्म यो समस्या सुल्भाउन गाहो पर्दछ। त्यसैले प्रभुत्वशाली समुदायले यो यथार्थलाई स्वीकार्नु आवश्यक छ, भन्ने ओहोदामा रहेका जनजातिको प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्ति र संस्थाले घच्चीको र स्पष्ट कार्यक्रम लिएर अगाडि आउनु अझ जरुरी देखिन्छ।

(सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रको अनुसन्धानमा आधारित, २०५७)